

YAZILI DEVİRLERDEKİ GELİŞMELERE GÖRE ESKİ TÜRKÇENİN YAŞI

ZEYNEP KORKMAZ

1. Bir dilin yaşının tespiti çalışmalarında çeşitli yollara baş vurmamak mümkündür. Bu konuda, dilin kendi yapı ve işleyiş özellikleri ve tarihî gelişme şartları ile ilgili birtakım ölçütler (kriterler) uygulanabileceği gibi, antropoloji, tarih, arkeoloji ve etnoloji gibi diğer bilim dallarının ortaya koyduğu verilerden de yararlanmak mümkündür. Hattâ, bir tek ana kökten gelen akraba diller arasındaki karşılaştırmalar da bir dilin yazılı belgelerinin gerisinde kalan zaman derinliğinin ve yaşının belirlenmesinde elle tutulan ip uçları ortaya koyabilmektedir¹. Ne var ki, şimdiye kadar Türkçe ile Moğol, Mançu ve Tunguz dilleri arasında yapılagelen karşılaştırmalı çalışmalar, yaş konusundan çok, Altay dil ailesi içinde yer alan diller arasındaki akrabalık sorununu çözmeye yönelmiş olan çalışmalardır.

Yenisey, Orhon ve Uygur devirlerini temsil eden Eski Türkçenin yaşı konusundaki araştırmalar ise daha pek yenidir ve sayıları birkaçı geçmeyecek kadar sınırlıdır. Bu araştırmalarda, Eski Türkçe özellikle söz varlığı ve anlam bilimi yönleri ile ele alınmış² veya edebî bir dilde bulunması gereken özellikler açısından değerlendirilmiştir³. Bir dilin kelimeleri, o dilin anlam bilimi alanındaki değişme ve gelişmelerinde temel dayanak vazifesi gördüğünden, söz varlığı üzerindeki çok yönlü araştırmalar, dilin gelişmişlik seviyesinin tespitinde elbette önemli sonuçlar ortaya koyabilmektedir. Nitekim, Yenisey, Orhon ve Uygur Türkçeleri üzerinde yapılan bu nitelikteki bazı çalışmalar, araştırmacıları, Türkçenin VIII. yüzyılda sanath, edebî bir dil seviyesine ulaştığı⁴, incelenen belgelerin ve sıralanan özelliklerin, bu dili o yüzyıldan daha 2000 yıl öncesine kadar zötürebilecek bir dilin belgeleri niteliğini taşıdığı görüşüne ulaştırmıştır.

¹ Bk. Başkan, Özcan, *Lengüistik Metodu*, İstanbul 1967 Çağlayan Kitabevi, s. 160-164 : "Dil tarihlendirmesi"; Demirezen, Mehmet, "Dil tarihlemesi (Glottochronologie) ve dilbilimindeki yeri" TDAY. 1980-1981, s. 101-111.

² Aksan, Doğan, "Türkçe araştırmalarında yeni yollar", TDAY 1969, s. 45-55; "Kavram alanı - kelime ailesi ilişkileri ve Türk yazı dilinin eskiliği üzerine", TDAY. 1971. s. 253-262; "Eski Türk yazı dilinin yaşıyla ilgili yeni araştırmalar" TDAY. 1975-76, s. 133-141; "Kök-türkçenin söz varlığı üzerine" TDAY 1980-81, s. 17-21.

³ Tenişev, Ethem, R., "Eski Türklerde edebî dil var mıydı?" TDAY. 1982-83, s. 157-161.

⁴ Bk. Aksan Doğan, "Türkçe araştırmalarında yeni yollar", TDAY. 1969, s. 53.

Ancak, burada hemen belirtmek gerekir ki, bir dilin gramer yapısı ve ekleri de kelimeleri kadar önemlidir. Hatta bazı hallerde kelimelerden daha da ağırlıklı bir yer tutar. Çünkü, Türkçede kökler sınırlıdır. Kelime hazinesinin büyük bir kısmını, köklerin kökler veya köklerin bir veya daha çok yapım eki ile birleşerek meydana getirdiği yeni kelimeler oluşturur. Ek grup ve sayılarındaki çeşitlilik ve türetme hallerinde birkaç ekin yan yana sıralanabilmesi dolayısıyla, ekler dilde ayrı bir önem taşırlar⁵ Ashnda, kelimeler arasında geçici veya sürekli bağlantılar kurarak dile işleklik kazandıran unsurlar eklerdir. Dolayısıyla, dilin kelimelerindeki ve söz varlığındaki değişme ve gelişmeler ile, dili canlı halde tutan dinamizmin kaynağı da eklerdir. Dilin ana iskeletini ve şekil yapısını oluşturan eklerin ses ve yapı bakımından bölgelere, ağız ve lehçe özellikleri ile tarihî, sosyal ve kültürel şartlara bağlı olarak geçirdikleri değişme ve şekillenmeler, Türk dilinin tarihî gelişme seyrinde önemli safhalar oluşturmuştur. Bu bakımdan, bir dilin gelişmişliğinin ve yaşının tayininde o dilin gramer yapısının, özellikle şekil bilgisini oluşturan eklerin de ağırlıklı bir yeri vardır. Bu sebeple, biz bu konuşmamızda, Eski Türkçenin ek yapısındaki özellikleri gözden geçirerek ve bazı gramer şekillerinin 1200 yıllık gelişmelerine dayanarak Eski Türkçenin yaşı konusundaki tahminimizi belirtmeye çalışacağız. Konuyu verilen sınırlı süreye sığdırabilmek için, çekim eklerinden çok yapım ekleri üzerinde duracağız.

İsim Çekimi Ekleri ve Eski Türkçe

2. Bugün Türkçenin bütün kollarında kullanılan isim çekimi (casus) ekleri, VIII. yüzyıldan beri süregelen bazı ses değişmelerinden kaynaklanan ayrılıklar ile, lehçelerin ses bilgisi yapılarındaki farklılıklardan ileri gelen özellikler ve bazı arkaik istisnalar bir yana bırakılırsa, genel olarak köken bakımından tek eke dayanan şekillerden oluşmaktadır. Yükleme hali (accusativus) ekinin *taş + ı*, *taş + nı*, yönelme hali (dativus) ekinin *taş + a* *taş + ka*, çıkma hali (ablativus) ekinin *taş + tan*, *taş + tın* vb. şekillerde olması gibi.

Ancak, Eski Türkçeye indiğimizde, ek yığılması yoluyla, üst üste gelen isim çekimi eklerinin bulunduğu, hattâ bunlardan bazılarının eski birleşik bir ekin kalıntıları olduğu izlenimini veren görüntü ve şekiller ile karşılaşmaktadır. Örnek olarak zamir çekimleri üzerinde durulabilir. Yalnız, konuya girmeden önce belirtmek gerekir ki, Eski Türkçede çekim eklerinin zamirlerdeki şeması isimlerdekinden farklıdır. Eski Türkçenin *ben*, *men*, *sen*, *biz*, *siz* gibi şahıs zamirlerinin bulunma (locativus) ve çıkma hali (ablativus) çekimlerinde, kurallı olan *minte* 'bende, 'benden' yanında *mindide*, *mintede*, *minitin*; *sinte* "sende, senden" yanında *sintede*, *sinide* *sintide*, *sinitin*; *biziñde*, *biznidin*; *siziñte*, *siznide* *sizintin*, *muntada*, *muntuda*, *antada*, *antaça* gibi şekiller de

⁵ Türkçedeki kelime ve eklerin özellikleri için bk. Arat, Reşit Rahmeti, "Türkçede kelime ve eklerin yapısı", Türk Dili, C. IV/43 (Ankara 1954), s. 396-401.

yer almıştır. Bunlardan başka, Karahanlı Türkçesinde de *meniinde* 'bende', *biziinde* 'bizde', *anından* 'ondan' *mununda* 'bundan', *senindin* 'senden' gibi örneklere rastlıyoruz⁶. Fakat bunlarda, sondan bir önceki ekin görevi dumura uğramıştır. Yalnız sondaki ekin görevi devam etmektedir. Bu durum, söz konusu eklerin daha eski devirlerdeki şekil ve görevlerinin neler olduğu hususunu da araştırma ihtiyacını doğurmuştur. Türkçenin VI. yüzyıldan XX. yüzyıla uzanan 1200 yıllık devresinde, üst üste gelmiş böyle çift isim çekimi eklerinin gelişme safhalarını ortaya koyacak deliller ve ipuçları mevcut değildir. Yalnız eski bir kalıntı olarak Yeni Uygurcada yönelme hali ekinin zamirlerde daima ilgi hali ekinden sonda geldiği tespit ediliyor. Aynı durum yer yer arkaik birer şekil olarak Doğu Türkçesi ve Çağataycada da görülebiliyor.

Eğer böyle üst üste gelmiş çift ek durumu veya bunların birleşip kaynaşması söz konusu ise ve Eski Türkçede ve daha sonraki lehçelerde bunların ancak kalıntılarına rastlanıyor ise, o takdirde, bu safhalara ait canlı değişme ve gelişmeleri Eski Türkçenin gerisinde kalan devirlerde aramak gerekecektir.

Bunun için de en elverişli yol, bazı ek şekillerinin Altay dil ailesi içinde, meselâ Moğolcanın lehçelerinde yer alan ve Eski Türkçedekinden daha eski şekilleri devam ettiren mukabilleri ile karşılaştırılmasıdır. Nitekim Nikolay Poppe, "Altaycadaki bazı isim çekimi ekleri"⁷ adlı araştırmasında bu yola başvurarak Eski Türkçe de dahil olmak üzere Altay dil ailesindeki bazı şekillerin daha eski bir birleşik ek kaynaşmasına dayandıkları sonucuna varmıştır. Hattâ bunlardan bazısı zamanla kaynaşarak tek bir ek durumuna geçmiştir. Örnek olarak ilgi hali (genitivus) ekini ele alalım : Bugün yaşayan yazı dillerinin bir kısmında +^on şekline dönüşmüş olan ek, bilindiği gibi Eski Türkçede damak n'si ile +^oñ şeklindedir. Ancak, Ramstedt ve Poppe'nin araştırmalarına göre, bu +^oñ ilgi hali en eski şekil değildir. Altay dil ailesinde +^oñ daha eski bir dental +^on'ye irca edilebilir. Belki de Türkçede ilgi hali ekinin en eski şekli * + n (* + ñ)'dir. Nitekim Çuvaş lehçesinde + n ve + ñn şekilleri ile aynen devam etmektedir. Fakat sonradan bu ekin damak + n'sine (+^oñ) dönüşmüş olması, her halde aidiyet gösteren *kɨ/ + ki eki ile yanyana bulunması (*men + in + ki*) gibi bir çift ek halinin doğurduğu analogi sonucu olmalıdır. Çünkü Altay dillerinde bu durumu belgeleyen örnekler vardır diyor Poppe⁸.

⁶ Gabain A. von. "Primäre und sekundäre Kasus im Alttürkischen", *Studies in General and Oriental Linguistics, Presented to Shiro Hattori on the Occasion of his sixteenth Birthday*, Tokyo, 1970 s. 131 öf.

⁷ "An some altaic case forms", *Central Asiatic Journal*, vol. XXI/1 (Wiesbaden 1977), s. 55-7 K.

⁸ Poppe, Nikolay, *göst. e.*, s. 59, §. 1, 3.

A. von Gabain'de bu konu ile ilgili olarak Eski Türkçede, zamirlerdeki birincil (primär) ve ikincil (sekundär) isim hallerinden söz etmektedir⁹. Gabain, bazı Altaistler ile ortaklaşan bir görüşle, zamirlerin kökünde *i 'o' üçüncü şahıs ve *u 'o' işaret zamirlerinden türediği görüşündedir. Diğer şahıslar, bunların yön belirten işaret unsurları ile genişletilip kaynaşmasından oluşmuştur. Şöyle ki : *i 'o'; *bi 'buradaki o, bu o'; *si 'şuradaki o, şu o' gibi. İşaret zamiri *u'nun aynı tarzdaki birleşiminden de *bu* 'buradaki o'; *şu* 'şuradaki o' işaret zamirleri oluşmuştur. (göst. e. s., 132). Bunların çokluk şekilleri I. ve 2. şahıslarda *bi ve *si köklerinin ikizlik (dual) olduğu zannedilen bir *z* ile, 3 şahısta +*lar* çokluk eki ile genişletilerek meydana getirilmiştir. Zamirlerin bundan sonraki değişme ve gelişme safhaları, aslı kök *i'sinin e'ye, u'nun da o'ya dönüşmesi ve köklerin +*n* ve +*l* ünsüzleri ile genişletilerek *ben*, *sen* ve *ol* zamirlerini oluşturma safhalarıdır.

Yine Gabain'e göre, Türkçenin zamirlerindeki en eski haller yalnız hal (nominativus) ile yükleme (accusativus) halleridir (s. 135). İlgili hali ve diğerleri daha sonraki hallerdir. Nitekim önce + *iñ*/ + *iñ* daha sonra da + *niñ*/ + *niñ* şekillerine girmiş olan ilgi hali eki, aslen gerçek bir hal gösterme eki olmaktan çok, bir ismin vasıflandırıcı sıfatı niteliğindedir. Zamirlerde, diğer hal eklerinin ilgi halinden sonra gelişleri de onun bu özelliği ile ilgilidir. *sinitin*, *siznidin*, *biznide* örneklerinde görüldüğü üzere, bazı hal eklerinin yükleme hali ekinde sonra gelişleri ise, yükleme hali ekinin aslı, diğerlerinin ikincil oluşlarından kaynaklanmıştır.

Bütün bu açıklamalar ve bu konuda ileri sürülen görüşler ortaya koymaktadır ki, Türkçe, isim halleri bakımından da Ana Türkçe'den Eski Türkçe'ye gelinceye kadar çok uzun bir değişme ve gelişme sürecinden geçmiş olmalıdır. Zamir çekimlerindeki ipucu vazifesi gören istisnah şekil ve kalıntılar bu duruma işaret eder niteliktedir. Eski Türkçe'den günümüze uzanan 1200 yıllık dönemde, isim çekimi ekleri bakımından genellikle artık durulmuş belirli şekiller hâkim olduğuna göre, Ana Türkçeden Eski Türkçe'ye uzanan ve daha çeşitli değişme ve gelişme safhalarından geçtiği sanılan sürecin, bu dönemden çok daha uzun bir devreyi içine aldığı kabul edilebilir.

Yapım Eklerinin Eski Türkçedeki Genel Durumu

3. Tarihi belli metinlere göre VIII—XI, tarihi belli olmayan metinlere göre V-XI. yüzyıllar arasında kaplayan Eski Türkçe, isim ve fiil soylu kelimelere gelerek dilin şekil yapısını oluşturan yapım ekleri bakımından genellikle şöyle bir durum arz etmektedir :

⁹ Gabain A. von, yuk. göst. y.

3.1 - Bir kısım yapım ekleri Eski Türkçe dönemine gelinceye kadar oluşmalarını tamamlamışlar; bu dönemde şekil ve kullanılış itibari ile artık yaygın birer ek durumuna geçmişlerdir :

a) *İsimden İsim türeten* ve bir işi yapamı gösteren + *çı*/+ *çi* (*añ* + *çı* 'aveci', *yad* + *çı* 'büyücü'); isim ve sıfatlar türeten + *lığ*/+ *lig* (*tn* + *lığ* 'canlı', *kul* + *lığ* 'kullu, köle sahibi'); somut ve soyut isimler kuran + *lık*/+ *lik* (*ağı* + *lık* 'ambar, hazine', *suveluk* 'su kabı'); küçültme, sevgi ve kuvvetlendirme gösteren + *k*/+ *k*, + *kağ*/+ *kek*, (*ög* + *ük* 'annecik, *yul* + *ağ* 'çay', *toz* + *ğak* 'çiçek tozu', *er* + *kek* 'erkek, yiğit'); yokluk bildiren + *sız*/+ *siz* ekleri (*körk* + *süz* 'çirkin', *ig* + *siz* sıhath, sağlıklı) v.b;¹⁰.

b) *İsimden fiil türeten* :

+ *a*-/+ *e*-, + *ı*-/+ *i*-, + *u*-/+ *ü* (*at* + *a*- 'çığırmaq, seslenmek', *küç* + *e*- 'çabalamak, zorlamak', *öl* + *i*- 'ıslanmak,); + *d*-, + *ad*-/+ *ed*- (*kut* + *ad*- 'mutlu ol-, *yağı* + *d*- 'düşman olmak); + *la*-/+ *le*- (*at* + *la*-n- 'ata binmek, *yilwile*- 'büyülemek'), + *k*-/+ *k*- içeri girmek', *tag* + *ık*- 'dağa çıkmak); + *sa* -/+ *se* - istek (*kek* + *se*-k 'kindar'), + *ta*-/+ *te* - (*ün* + *te*-, 'çağırmaq, seslenmek, *al* + *ta*- 'aldatmaq') v.b;¹¹

c) *Fiilden isim türeten* :

- *a*/-*e*, -*ı*/-*i*, *u*/-*ü* (*ög*-*e* şöhret *ud*-*u* maiyet); -*ğ*/-*g* (*tap*-*ıg* 'hürmet, hizmet, *bil*-*ig* 'bilgi'); -*ğ**u*/-*gü* (*böl*-*gü* 'işaret, alâmet', *bıç*-*ğ**u* 'bıçak') - *m* (*talı*-*m* 'yağma', *iste*-*m* 'istek, arzu'), -*mağ*/-*mek* ('*uğ*-*mağ* akıl, fikir; *tutmağ*; *tutmağ* 'sap'); (*ur*-*uğ* 'savaş', *sığ*-*ığ* 'sıkıntı'), -^o*t* (*adır*-*t* 'fark, ayırma', *ar*-*t* 'geçit' *ar* - 'dolaşmaq') vb.¹².

d) *Fiilden fiil türeten* :

-*ğsa*/-*gse*- (*bar*-*ıg**sa*- 'varmaq istemek', *öp*-*üg**se*- 'öpmek istemek'); -*ma*/-*me*- olumsuzluk; -*n*- meçhullük, dönüşlülük (*al*-*m*- 'alınmaq' *bil*-*in*- 'kendini bilmek, pişman olmak'); -*k*-/+ *k*- kuvvetlendirme (*al*-*k*- 'bitirmek', *ö*-*k*- 'düşünmek'); -*r*-, -*ur*-/+ *ür*-; -*t*-, -*tur*-/+ *tür*-, -*dur*-/+ *dür*- yaptırma (*kel*-*ür*- 'getirmek', *oku*-*t*-, *sev*-*it*- 'sevdirmek', *ak*-*tur*- 'akıtmak', *yi*-*dür*- 'yedirmek') v.b. ekler ile;¹³

e) -*duğ*/-*dük*, -*muğ*/-*miş* geçmiş zaman; -*r*-, *ar*/-*er*-, -*ur*/+ *ür*-, -*maz*/-*mez* geniş zaman sıfat - fiil (participium) ekleri¹⁴ ve), -*a*/-*e*, -*ı*/-*i*, -*u*/-*ü*; -*ğınça*/-*ginçe*, -*ğalı*/-*geli*, -*madın*/-*medin* vb. zarf-fiil ekleri¹⁵ bu türlü eklerdir. Sayı-

¹⁰ Örneklerin yerleri için bk. Gabain A. von, *Alttürkische Grammatik*, 3. Auflage Wiesbaden 1974, s. 60-61, §§ 47-61.

¹¹ Gabain, A. von, *göst. e.*, s. 66-69, §§ 85-101.

¹² Gabain, A. von, *göst. e.*, s. 70-76, §§ 105, 108, 115, 118, 120, 130, 131 vb; Tekin Talat, *A. Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington 1968, s. 174, § 3. 281-3. 2819.

¹³ Gabain, A. von, *göst. e.*, s. 80-83, §§ 154-166.

¹⁴ Gabain, A. von, *göst. e.*, s. 76-80, 116-119, §§ 136-151, 224-228.

¹⁵ Gabain, A. von, *göst. e.*, s. 119-125, §§ 229-237.

ları iki yüze yaklaşan yapım eklerinin büyük bir çoğunluğunu bunlar oluşturuyor. Bu gruba giren ekler, Türkçenin Eski Türkçeden sonraki devamında da ya olduğu gibi veya zaman, bölge, lehçe ve ağız ayrılıklarına bağlı bazı ses değişmelerine uğrayarak yine aynen devam edegelen eklerdir. Demek oluyor ki, V. - ve VI. yüzyıllardan günümüze kadar gelebilmiş olan bu ekler, Türkçenin temel yapısında süreklilik kazanmış olan eklerdir. Bunlar daha eski Türkçeye gelmeden önce oluşumlarını tamamlamış olduklarından, birkaçının istisnası ile artık yapılarını da çözemiyoruz. Bunlar Eski birleşik bir ekin kaynaşmış ve kısalmış şekilleri midir? yoksa müstakil kelimelerden mi ekleşmişlerdir, bilemiyoruz. Eski Türkçeden buyana kullanılışı 1200 yıldan beri sağlam bir şekilde süre gelen bu eklerin, daha Eski Türkçe devrinde istikrarlı bir duruma geçebilmeleri için her halde çok uzun bir oluşma ve gelişme dönemini geride bırakmış olmaları gerekiyor.

3. 2. Eski Türkçedeki eklerin bir kısmı da yapıları bakımından iki veya daha çok ekin kaynaşmasından oluşmuş ekler durumundadır : + *çağ*/ + *çek* (< + *ça* + *ok* : *amtu* + *çağ* 'tam şimdi, şimdiçik', *bı* + *çağ*); + *lağ*/ + *leg* (< + *la-ğ* : *baş* + *lağ* 'başlangıç'); + *suk*/ + *sük* (< + *su-k* : *bağar* + *suk* 'bağır-sak' *tansuk* 'fevkalâde'), + *suş*/ + *süş* (+ *su-ş* : *suw* + *suş* 'içki'), + *taş*/ + *daş*/ + *deş* (< + *da-ş* veya (< + *da* + *iş* : *ka* + *daş* 'akraba'), + *sığ*/ + *sig* (< + *sı-ğ* : *kul* + *sığ* 'kul gibi'), + *sıra-*/ + *sire-* (< + *sır* + *a-*, < + *sız* + *ra-* : *il* + *sire-* 'ilsiz kalmak'), - *ğuluk*/ - *gülük* (< - *ğu* + *luk* : *bışrun-ğuluk iş* 'alınacak iş'); - *ğuç*/ - *güç* (< - *ğu* + *ç* : *bar-ğuç* 'gidecek olan'), - *mağ*/ - *meklig* (< - *mağ* + *lig* : *sadu ti-meklig söz* 'isabetli söz'); - *mağsız*/ - *meksiz* (< - *mağ-sız* : *ilen-meksiz* 'serbest, bağımsız', - *msın-*/ - *msin-* (< - *m* + *sı* - *n-* : *beg-im* + *sinmek* 'beylenmek') - *ml'ğ*/ - *ml'g* (< - *m* + *lig* : *ert-im-lig* 'geçici, fani') v.b.¹⁶ ekler gibi. Biz bu eklerin görevlerini gözönünde bulundurarak onları daha basit yapı unsurlarına ayırma imkânını bulabiliyoruz. Bu durum, bu grupta yer alan eklerin birinci gruptakilere oranla belki Eski Türkçeye daha yakın bir geçmişte oluşmuş buldukları görüşünü benimsetmektedir. Fakat burada asıl dikkate alınacak ve üzerinde durulacak olan nokta, Türkçenin, Eski Türkçenin gerisinde kalan bir dönemde, ek birleşmeleri yolu ile yeni türetmelere ve görev genişlemesine imkân veren bir gelişme merhalesinden geçmiş olmasıdır. Bunu bir örnekle açıklamak gerekirse, söz gelişi meslek isimleri türeten + *ç*/ + *çi* eki, aslında yalnız isim soylu kelimelere gelen bir ek olduğu dalde, - *ğuç*/ - *güç* şeklindeki birleşimde, fiil kök ve tabanlarına da eklenerek, türettiği isme aynı zamanda "hareket" ve "zaman" kavramı da kazandırmaktadır. + *hğ*/ + *lig*, - *sız*/ - *siz* sıfat ekleri fiilden isim türeten - *m* eki ile birleşerek fiillere de gelebilmektedir : *ayağka teg-implig* 'hürmete lâyık', *tapınguka teg-imsiz* 'hürmete lâyık olmayan'¹⁷ gibi. Aynı durum

¹⁶ Gabain, A. von göst. e., s. 59-83, §§. 44-167 arasında gösterilen şekiller.

¹⁷ Gabain, A. von, göst. e., s. 79, §. 146.

diğer birleşik ekler için de söz konusudur. Bu ekler içinde zamanla ses ve hece kaynaşmasına (kontraktion) uğrayarak kısalmış olanlar da vardır. Yalnız pek seyrek bir şekil olarak, Orhon Yazıtları'nda görülen, istek ve gelecek zaman kipleri kuran *-çı/-çi* eki bunun tipik bir örneğidir. Uygur metinlerinde Moğ. ile ortaklaşan bir ek olarak fiillerden 'bir işi yapmanı gösteren' isimler türeten *-ğaçı/-geçi* eki (*biti-geçi* 'yazıcı, kâtip, Moğ. biç-i-geçi aynı anl.'), olumsuz fiil kökleri ile birleşince *-mağaçı > -megeçi > -çı/-çi* şeklinde bir kaynaşma ile kısalmış olmalıdır. Yazıtlardaki durum budur: *tegme - çimen* 'tutmak istemiyorum'; bu *yolun yarısar yarama-çı tedim* 'bu yoldan gitmek uygun olmayacak dedim'¹⁸ gibi. Bu *-çı/-çi* ekinin bugün bazı yazı dillerinde ve lehçelerde yalnız olumsuz fiil kök ve tabanlarında değil, olumlu fiil kök ve tabanlarında da devam ettiği görülüyor: Krç. - Balk. - Kmk, Kaz. Alt., Abak. lehçeleri ile Özb. ve Yeni Uygur yazı dillerine de aynen veya ufak bazı ses değişimleri ile, emir ve şart kiplerine gelerek geleceği yönelmiş istek ve nezaket şekli ağır basan bir görevle kullanılmaktadır: Krç. - Balk. *ķara-çı* 'bakar mısınız?', Kmk. *bar-çı* 'gidiniz' *bar-maçı* 'gitmeyiniz, *barayık-çı* 'gidelim', Kaz. *bir-çe* 'lütfen veriniz' *uķısam-çı* 'keşke okusaydım', *kör-şü* 'görünüz', Alt., Abak. *kelzen-çi* 'gelseydin, gelmiş olsaydın', *parzan-çı* 'eğer gitmiş olsan; keşke gitmiş olsan, Özb. kuvvetli bir emir olarak *yázseñ'iz-çi* 'yazsanıza!', v.b.¹⁹ Ekin günümüze kadar gelebilen bu uzantıları ve taşıdığı özellikler gözönünde bulundurulunca, Eski Türkçedeki kısalmış *-çı/-çi* istek - gelecek zaman ekinin kökenini ve birleşik şeklini Moğolca ile de ortaklaşan çok eski bir devirde aramak gerekir sanıyoruz. Hattâ bu *-çı/-çi* eki *-ğçı/-gçi*, *-ğucu/-güçi* eklerindeki *+çı/+çi* eki ile de karşılaştırılmalıdır.

3.3 - Eski Türkçedeki eklerin bir kısmı da seyrek veya çok seyrek kullanılan ekler durumundadır ve sayıları oldukça kabarıktır: *+suķ/ +sük* (*tañ/suķ* 'fevkalâde); *+ş* (*bağ + ıř* 'halat'); *+°ñ* (*ayanç + añ* 'hürmetkâr'); *+l-* (*tu-sul-* 'fayda vermek'); *+ķ-*/*k-* (*irinç + ke-* 'acımak'); *+r-* (*yañır-* 'yenileşmek'); *+ra-*/*+re-* (*ķek+re-* 'tahrik ekmek, kızdırmak'), *-ğak/-gek*, *ğuk/-gük* (*yul-ğak* 'aydınlık, ışık'), *tir-gük* 'direk'); *-ma-*/*-me* (*yel-me* 'binici, süvari'), *-mur-*/*-mür* (*al-mur-* 'hırs, tamah'); *-yak-*/*-yek* (*tut-yak* 'tutma'), *-°l* (*ına-l'* 'bakanlık derecesinde yüksek bir mevki'; *tüke-l* 'hep bütün'); *-n* (*tüt-ün* 'duman'); *-z-* (*tut-uz-* 'tutturmak, teslim etmek'); *+st-*/*+si-* (*em-si-* 'emmek'); *-suk-*/*-sük-* (*tut-suķ-* 'yakalanmak, *ur-suķ-* 'vurulmak') ekleri gibi.²⁰

¹⁸ Bk. Tekin, Talât, göst. e. s. 193, §. 3. 283334; Gabain, A. von, "Das Altürkische", *Fundamenta*, s. 35, §. 3222.

¹⁹ Bk. *Fundamenta*, s. 792 *-çı/-çi* reinforcement du vb. ve burada atıf yapılan yerler.

²⁰ Bu ekler için bk. Gabain A. von, göst. e., s. 63-75, §§. 63-133.

Bu gruba giren ekler, bir iki istisnası dışında hemen hemen bütünüyle, Eski Türkçeden sonraki devirlerde de birer ikişer örnek veren arkaik birer kalıntı olmaktan öteye geçememişlerdir. Mesela + *suk/* + *sük* eki, Eski Türkçeden sonra hiç örnek vermemektedir. İsimden isim türeten + *ş* ekinin, Başkurtçada nadir rastlanan *şayneş* = *şayn ağaeş* 'kayınbirader', Özb. *akiş* 'beyazımtrak'²¹ örneklerindeki + *ş* ile aynı olduğu bile şüphelidir. + *ka/* + *ke* - ekine yalnız Özbekçede tek tük örnek bulunabiliyor: *is* + *ke* - 'kokmak'²² gibi. + *ñ* eki de Uygurcanın devamı olarak Karahanlı Türkçesindeki *köl* + *üñ* 'durağan su, su birikintisi' *ne* + *ñ* 'nesne, şey', ve *ot* + *uñ* 'odun' örneklerinden sonra kaybolmuştur. Bu gruptaki eklerin Eski Türkçede seyrek veya çok seyrek olmaları, ondan sonraki devirlerde de büsbütün kullanılıştan düşmeleri, bunların, Eski Türkçeye bile çok daha eski devirlerden gelen arkaik birer uzantı olduğu görüşünü benimsetmektedir. Bu durumun bir başka delilide, söz konusu eklerin genellikle Eski Moğ. ve Moğolca ile de ortaklaşan ekler olmalarıdır²³. Bunlar arasında isimden geçişsiz fiiller türeten + *°r* - eki, daha sonraki yazı dillerinde ve lehçelerde işleklik kazanmış bir ek durumundadır. Kumancada *şaygır* - 'kaygılanmak', *köler* - 'gölleşmek' göl olmak', *tüzer* - 'düzleşmek', Türkiye Tü. *morar-*, *yeşer-*, Kmk. *yaür* - 'yenileşmek', Bşk. *yaşır* - 'iyileşmek', Çuv. *hävahar* - 'mavileşmek' gibi. Fakat, bu ek için *Divanu Lügat-it-Türk'te* yapılan açıklamadan, ekin eski bir *er* - yardımcı fiilinden geldiği anlaşılıyor. Açıklama aynen şöyledir: "Elbise kızardı demek olan *ton kızardı* cümlesindeki *kızardı*'nın aslı *kızıldı*'dir. 'kızıl oldu' anlamındadır. *Ton kararadı* cümlesindeki *karardı* fiili de böyledir. Aslı *şara erdi*'dir; 'kara oldu demektir'²⁴. O halde, bugün canlı olan fakat Eski Türkçede seyrek rastlanan bir ek durumundaki + *r* - Eski Türkçeye çok daha eski bir *ermek* yardımcı fiilinin ekleşmiş türü olarak intikal etmiştir. Ekin *er* - yardımcı fiiline bağlanan aslı şekli herhalde çok eski olmalıdır.

Aynı durum + *lar/* + *ler* çokluk eki için de söz konusudur. Bugün Türk dilinin bütün kollarında lehçeden lehçeye bazı ses değişmelerine uğramış şekillerde de yer alan yaygın ve genelleşmiş çokluk eki + *lar/* + *ler*'dir. Eski Türkçeye indiğimizde çokluk eki tür olarak çeşitleniyor: + *°t*, + *gun* + *gün* +, *en*, *s, + *°z* gibi. Ancak, + *lar/* + *ler* ekinin, belirli nitelikte kelimelere gelen bir sınırlanma durumu ile karşılaşırız. Nitekim Kök - Türk metinlerinde, ek, yalnız akrabalık ve asalet gösteren kelimelere gelmekte ve sınırlı olarak

²¹ Bk. *Fundamenta*, s. 428, 496,

²² Bk. Gabain, A. von, *Özbekische Grammatik*, Leipzig und Wien 1945, s. 37, §. 62.

²³ Bk. Ramstedt, G. J., *Zur Verbstammbildungslehre der Monogolisch-türkischen Sprachen*, Helsingfors 1912, §§. 27-33, 29-47, 91, 93-95 vb.; Poppe, Nikolay, *Grammar of written Mongolian*, Wiesbaden 1954, §§. 154, 159, 164, 168, 175, 178 vb.

²⁴ Bk. Atalay, Besim, *Divanı Lügat -it-Türk Tercümesi*, C. II, TDK. Ankara 1940, yeni baskısı TDK, Ankara 1992, s. 163. (Div. Trc.)

kullanılmaktadır. *beg + ler* 'beyler', *eke + ler + im* 'ablalarım' *ög + ler + im* 'süt annelerim' *ğunçuy + lar + im* 'prenseslerim' gibi²⁵. Aynı durum, Moğolcada *+ lar/ + ler* ekine tekabül eden *+ nar/ + ner* eki için de söz konusudur. A. von Gabain, bir kelimenin çokluk eki olmadan da çokluk hali gösterebilmesini, çokluk gösteren vasıflandırıcı bir kelime ile çokluk ekinin bir arada kullanılmasını ve bu ekin teklik gösteren bazı kelimelere saygı ifadesi için getirildiğini dikkate alarak (*üç oğrı + lar* 'üç hırsız', *bodisawatlar* 'bir bodisatva'), *+ lar/ + ler* ekindeki çokluk fonksiyonunun ikincil (sekundär) olma ihtimali üzerinde duruyor²⁶. Ayrıca, ek, isim yerine o ismin sıfatına da eklenebiliyor: *ağ + lar bulut*²⁷ gibi. Gabain'e göre, ekin menşei meselesini halletmeden, asıl anlam ve fonksiyonu hakkında kesin bir şey söylenemez. Ekin etimolojisi söz konusu olunca, onu bir zamir veya isim kökü ile, çokluk eki kaynaşmasından veya isimden fiil yapan *+ la- / + le-* eki ile *-r* geniş zaman ekinin kaynaşmasından yahut da iki ayrı çokluk ekinin kaynaşmasından oluşmuş birleşik bir eke bağlayan birbirinden çok farklı görüşler vardır.

Yapılan bu açıklamalar karşısında, ekin oluşma ve gelişme safhalarını ikiye ayırmak gerekiyor: a) Eski Türkçeden bugüne uzanan ve sadece çokluk görevi yüklenmiş olan *+ lar/ + ler* eki safhası; b) Yapısı ve birbirinden farklı görev ve kullanışları ile onu eski Türkçeye kadar uzandıran değişme ve gelişme safhaları. İşte elimizde bu döneme ait ipuçları bulunmadığı için bugün ekin eski Türkçeden önceki safhaları karanlık kahyor. *+ lar/ + ler* ekinin yapısına ait görüşler ile asli görevindeki farklılık tahminleri bu dönemin de uzunluğuna işaret eder niteliktedir.

3.4 – Eski Türkçede pek seyrek rastlanan eklerden bir kısmı da artık görevleri bakımından kuvvetli birer aşımaya uğrayarak canlılığını kaybetmiş ve kalıplaşmış ekler haline dönmüşlerdir. Söz gelişi, Moğolcadan geçen veya Moğolca ile ortaklaşan²⁸ *+ t* çokluk eki böyle bir ektir: *oğıt* 'oğullar' < *oğıl*, *tarğat* 'Tarhanlar' < Moğ. *Tarğan*, *yılpağut* 'kahramanlar' < *yılpağu*, *bulut* 'bulutlar', *tigüt* 'prensesler' *süt* < Moğ. *sün* 'süt', *uruñut* 'savaşçı', *tağşut* 'manzume'²⁹ gibi. Tigin kelimesinin bir ek yığılmasına uğrayarak *tigüt + ler* şeklinde yeniden bir çokluk eki alması, Yakutçada buna paralel *er + et + ter* 'erkekler', *tüñür + üt + ter* 'dünürler', *inn + et + ter* 'küçük kardeşler' < *ini*,

²⁵ Bk. Tekin, Talât göst. e., s. 121. §. 3-211.

²⁶ Gabain A. von, göst. e., s. 84, §. 168.

²⁷ Gabain A. von, göst. e., s. 85, §. 168.

²⁸ Doerfer G., +^ot ekinin Türkçeye Moğolcadan geçmiş olduğunu kabul etmiyor. bk. *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Bd. 1. Wiesbaden 1963, s. 5-6: LL. Die mongolisch-türkischen Sprachbeziehungen. Bu konuda geniş bilgi için bk. Poppe, N., "The altaic plural suffix -t" *Studia Orientalia*, Vol. 47 (Helsinki 1977), s. 165-174.

²⁹ Tekin, Talât, göst. e., s. 121. §. 2.211.4; Gabain, A. Von, göst. e., s. 63, 85, §§ 65, 172.

Kuzey Türkçesinde *kadut-tar* 'kadınlar' gibi paralel şekillerin bulunması³⁰, çağ. *biget* 'bey', ve genel Türkçedeki *bulut*, *kanat*, *süt* gibi kelimelerin de artık teklik gösterir olmaları, bu kalıplaşmanın açık delilleridir³¹. Aynı durum *alk* - 'bitirmek' < *al-*, *ök* - 'düşünmek' < *ö-* 'düşünmek', *könük* - 'tamamiyle yanmak' < *kön-* 'yanmak') vb. kelimelerdeki -°k/-°k kuvvetlendirme³²; *biz*, *diz köz*, 'göz', *kögüz* 'göğüs', *müyüz* 'boynuz' kelimelerindeki +°z ikizlik ve kuvvetlendirme³³, *uz* 'usta' (< *u-* mukteditir olmak'), *söz* (Osm. *sö-y-le-* ile aynı kökten), *semiz* 'semiz, besili' (< *sem-r-it-*) kelimelerindeki fiilden isim türeten -°z eki³⁴; *yıd* 'koku', *tod* 'doku', *kid* 'arka, art, sonra' kelimelerindeki fiilden isim türeten -*d*³⁵; *tod-* 'doymak' (< **to-*), *yod-* 'mahvolmak, yok olmak' (**yo-*); *kod* 'koymak' (< **ko-*) fiillerindeki ve kuvvetlendirme görevindeki -*d-* ile³⁶, *tolp* 'bütün, hep' (*tol-* 'dolmak' *top* 'hep, bütün' (< **to-* 'dolu olmak, dolmak'), *kop* 'bütün' (*ko-* 'koymak') kelimelerindeki -*p* ekleri için de geçerlidir. Çünkü, bunlar da canlılıklarını kaybederek donmuş hale gelen eklerdir. Bu durum, bizi söz konusu eklerin Eski Türkçenin çok gerisinde kalan ve Altay dil birliğine kadar uzanabilen uzun bir canlılık devresinden geçtikten sonra eklendikleri kökle kaynaşarak kalıplaşmış oldukları kausına götürüyor. Kalıplaşma konusunda bu eskiliği belirten daha başka deliller de vardır. Bu noktaya aşağıda ele alacağımız diğer bazı ekler dolayısıyla tekrar dokunacağız.

II

Eklerin Tarihi Devirlerdeki Gelişme Süreçlerine Göre Eski Türkçenin Yaşı

4. Yukarıda çeşitli ek türlerine, bunların kendinden önceki ve sonraki dönemlere giren değişme ve gelişme safhalarına dayanarak, Eski Türkçenin ekler bakımından gösterdiği genel manzarayı belirtmeğe çalıştık. Kısa bir özet halinde sunulan bu değerlendirme bile, bize Eski Türkçenin dil yapısının söz varlığı, anlam değerleri ve ifade gücüyle olduğu kadar bu türlü gelişmelere temel vazifesi gören ekleri bakımından da çeşitlilik ve gelişmişlik

³⁰ Ramsted, G. J., *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II. Formenlehre*, MSFOu 104/2, 1952, s. 54; Räsänen, marti, *Materialien zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Helsinki 1957, s. 55; Korkmaz, Zeynep, "Türkçede ek yığılması olaylarının meydana gelişi üzerine", TDAY (Ankara 1960), s. 177, §. 4.

³¹ Bu konuda bir de bk. Korkmaz, Zeynep, "Türkçe ile Moğolca arasında ortaklaşan unsurlar ve Moğolcanın Türk Dili Araştırmalarındaki Yeri" Türk Dili Araştırmaları Yıllığı 1986 (Ankara 1988). s. 47, 48.

³² Gabain A. von, *göst. e.*, s. 82, §. 160.

³³ Gabain A. von, *göst. e.*, s. 64, §. 71; *Fundamenta* s. 27, §. 311.

³⁴ Gabain, A. von, *göst. e.*, s. 76, §. 135.

³⁵ Gabain, A. von, *göst. e.*, s. 70, §. 106.

³⁶ Gabain, A. von, *göst. e.*, s. §. 153.

gösteren bir seviyede olduğunu ortaya koymaktadır. Bu konuda nisbî bir yoruma ulaşabilmek için, dilin VI–XI. yüzyıllar arasında böyle bir seviyeye ulaşabilmesi için, acaba ortalama kaç asırlık bir gelişme sürecinden geçmiş olmalıdır, sorusuna da yaklaşık bir cevap aramak gerekiyor?

Bu soruyu, aşağıda örnek olarak ele alacağımız birkaç ekin tarihî gelişme safhalarına dayanarak cevaplandırmaya çalışacağız. Bunlar bir kalıplaşma safhasından geçerek tür değiştirmiş ekler ile bazı sıfat-fiil, zarf - fiil ve çekimli fiil ekleridir.

Ek Kalıplaşması yoluyla Tür Değiştirmiş olan Ekler

5. Sürekli bir akış halinde olan dilimiz, türlü senelerle, bazı gramer şekillerinin ve eklerin kullanılışlarında kendi yapısındaki kurallara sıkı sıkıya bağlı kalmayan bir esneklik ve yumuşaklık da taşımaktadır. Bu esneklik ve yumuşaklık dolayısıyla, bazı ekler, dilin ihtiyaç gösterdiği fonksiyonlara cevap verecek yeni bir şekillenme ile bir kelime sınıfından başka bir kelime sınıfına da geçebilmektedir. Bu geçişte ek kalıplaşması olayının büyük rolü vardır. Bazan da kalıplaşma merhalesinden geçen ek, başka nitelikte müstakil bir ek haline dönüşebilmektedir. Ancak, böyle bir geçişin gerçekleşebilmesi, öncelikle o eklerin görevlerinin ve kullanılış şekillerinin bu geçişe imkân verecek nitelikte olmasına bağlıdır³⁷.

Dilimizdeki bazı zarfların, edatların ve bağların yapısı böyle bir şekillenmenin ürünüdür. Türk dilinin bütün tarihî devirlerini ve kollarını içine alacak bir yaygınlıktadır. Örnek olarak +^on vasıta hali ekinde oluşmuş zarflar ile -a/-e, -ı/-i, -u/-ü ve -^on zarf - fiil eklerinden oluşmuş edatlar ve zarflar üzerinde duracağız.

5 - 1. +^on Vasıta Hali Ekinin Kaynaşmasından Oluşmuş Zarflar :

Bilindiği gibi 'beraberlik' ve 'birliktelik' gösteren +^on vasıta hali eki bir isim çekimi ekidir ve Eski Türkçede *ile* edatının yerini tutan pek canlı bir kullanışa sahiptir : bu erig oğ + *ın-urtu* 'bu kimseyi okla vurdu'; *ķamuğ edgölük ķıl ķalınç + ın söz + in* 'işle ve sözle her vakit iyilik et' gibi. Fakat +^on eki Orta - Türkçenin sonlarına doğru yerini başka eklerle bırakarak koybolmuştur. Ne var ki, bir isim çekimi eki olarak canlılığını kaybetmeğe başlamış olan +^on eki, bir yandan da görevinin verdiği imkân dolayısıyla eklendiği kelimeler ile kaynaşıp kalıplaşarak cümle içinde bağlı bulunduğu fiilin yerini, zamanını ve tarzını gösteren zarflar oluşturmuştur. Türkçenin tarihî devirlerinde olduğu gibi bugünkü yaşayan kollarında da bu oluşumun bol örnekleri vardır : Eski Anad., Osm., Az., Kary. Türkçelerinde *yazın, kışın, küşün*.

³⁷ Ek kalıplaşması olaylarının meydana gelişi ve çeşitli safhaları için bk. Korkmaz, Zeynep, *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Ankara Üniv. DTCF yayını 1969, 85 s.

güzün Osm. *baharın* 'ilk baharda', Kum., Eski Anad. Tü. *yayın*, Çağ. *yeyin* 'yazın' soy. *kışın* 'kışın', *çazın* 'yazın', *çayın* 'baharın', *küzün* 'güzün', yak. *kışın* 'kışın', *sayın* 'yazın', *küsün* 'güzün', çuv. *xələn - şəven* 'kış yaz', *sulən-xələn* 'bütün yıl boyunca', 'kary. *keç - korun* 'geceleyin', Eski Anad. Tü. *dünün* *günüün* 'gece gündüz', v.b. zaman zarfları ile çağ. *yalğuzın* 'yalnız olarak', Eski Anad. *acın susuzun* 'aç ve susuz olarak', çağ., Kary., Kaz., Kzk., Kırg., Kırm Türkçelerinde *aķırın*, Şor, Tar; *ağırın*, koyb, *ağırın ağırın*, Tel, Alt. *aķırın* 'yavaşça; yavaş yavaş' Eski Anad. Tü. *azın azın* 'azar azar, yavaş yavaş' gibi tarz zarfları bu gelişmelerin tipik örnekleridir³⁸. Burada konumuz açısından üzerinde durulması ve vurgulanması gereken husus, aynı oluşmanın Eski Türkçe de de yer almış olmasıdır : Kökt. *kış-ın kutan tapa süledim yaz + in Tatabı tapa süledim* : Ötüken ir + in *kışladım* 'Ötüken'in kuzeyin'de kışladım'³⁹ Uyg. *Öz + in* söndü 'kendiliğinden söndü'; *erksiz + in* 'güçsüz olarak',⁴⁰ *ol ödün* 'o zaman', *terkin* 'çabucak' *bağırın yatmak* 'yüzükoyun yatmak' (TT IV, 4-6); *töbün* 'başasağı, tersine' (U IV, 91); Karh. *öç + ün* 'öç olarak, inadına' : *usa edgülük kul isizke öçün* 'eğer mukteditersen kötü kimseye inadına iyilik yap' (KB. 110-929); Karh. *için* 'içten, için için' (KB. 122-1053) Uyg. *neçük + in* 'nasıl' (< *ne + çe + ök + in*), *nete + gin* (< *ne + teg + in*) 'nasıl?' gibi⁴¹. bunların daha birkaç örneğini sıralamak mümkündür.

Görülüyor ki, Eski Türkçede bir yandan ekin bir isim çekimi görevindeki canlı kullanışları devam ederken, bir taraftan da böyle kalıplaşmış zarflar türetmiş olması, bu kalıplaşmanın Eski Türkçenin çok daha gerisinde kalmış olan devirlerde gerçekleşmiş ve Eski Türkçeye böyle kalıplaşmış şekilleri ile intikal etmiş olduklarını düşündürmektedir. Belki, bugünkü yazı dilleri ve lehçelerde rastladığımız zarf şekillerinin bir kısmı da Eski Türkçenin gerisinde kalan zamanlardan intikal etmiş kalıntılardır. Çok uzun bir değişme ve gelişme sürecinin geçmesine ihtiyaç gösteren bu türlü bir kalıplaşma olayı, Eski Türkçenin yaşımı çok gerilere götürebilecek belirtilerden biridir.

5 - 2. Zarf - Fiil Eklerinin Kalıplaşmasından Oluşmuş Edatlar ve Zarflar :

Türkçede edat ve zarf türetmeye yarayan özel ekler bulunmadığı için, dil, kalıplaşma yolu ile bu göreve en elverişli olan zarf - fiil eklerinden yararlanma yolunu tutmuştur. Bu sebeple Türkçedeki edatların ve zarfların bir kısmı da fiil kökenlidir ve zarf - fiillere dayanır. Bu yolla türemiş olan edat

³⁸ Daha başka örnekler için bk. Korkmaz, Zeynep, yuk. göst. e., s. 19-31, §. 11-21.

³⁹ Tekin, Talât, göst. e., s. 137, §. 3. 2148; Cabain A. von, göst. e. s. ..., §. 386; Korkmaz, Zeynep, göst. e. s. 21, §. 14.

⁴⁰ A. von Cabain, göst. e., §. 386, 424.

⁴¹ Örneklerin yerleri ve daha başka örnekler için bk. Korkmaz, Zeynep, göst. e., s. 21-27; §§. 14-21.

ve zarflar, Türk dilinin yalnız Eski Türkçeden sonraki dönemlerinde değil ⁴², Eski Türkçede de bol örnekler vermektedir; Bunları *-a/-e*, *-ı/-i*, *-u/-ü* ve *-°n* zarf - fiil ekleri ile kurulanlar olmak üzere iki gruba ayırabiliriz :

a- *-a/-ı*, *-e/-i*, *-u/-ü* eklerinin kalıplaşmasından oluşmuş zarf - fiiller : *alku* 'bütün, kep' (<*alk-* 'bitirmek'ten' *aşa* 'öte., ötede' (< *aş-a*); *aşnu* 'önce' (< *aşun - 'önce gelmek'); *erte*, *irte* 'erken' (< *ert* - 'geçmek'); *iye* 'uyarak, göre' (<*iy-* 'takip etmek'); *ötrü* 'sonra' (< *öt* - 'geçmek'-*ür-ü*); *ötkürü* 'ötürü, dolayı' (<*öt-ür-ü*); *tegi* 'kadar' (<*teg-* 'erişmek, ulaşmak, değmek'ten'-i); *utru* 'karşı' (< *utur* - 'karşı olmak'tan'); *yime* 'yine, ve, da' (<*yim-*'ten) vb. ⁴³.

b) *-°n* zarf - fiil ekinden kalıplaşanlar : *bilen*, *birlen* 'ile' (< *bir+il-en* 'birleşerek'); *iyin* 'göre, uygun olarak' (< *iy-* takip etmek' ten'); *katın* 'tekrar tekrar' (< *kat* - 'katlanmak'tan'); *tiyin* 'diye, diyerek' (<*tiyi-in*) vb. ⁴⁴

Çekimli Fiiller

6. Eski Türkçedeki yapım eklerinin genel durumundan söz ederken işaret edildiği üzere, fiil kiplerindeki eklerin bir kısmı Eski Türkçeye gelinceye kadar yapı ve görevlerindeki gelişmeleri tamamen veya büyük çapta tamamlayarak belirgin nitelikteki ekler durumuna gelmişlerdir sıfat-fiil kaynaklı *-tı/-ti*, *-muş/-miş*, *-maş/-meş*, *-yük/-yük* geçmiş zaman ekleri ile *-r*, *-ur/-ür*, *-ar/-er*, *-maz/-mez* geniş zaman, *-ğay/-gey* gelecek zaman ve *-ğul/-gil* emir ekleri bu nitelikte olan eklerdir. Gerçi bunlar içinde sıfat-fiil kaynaklı olanların, yapı ve kullanılışlarındaki esneklik dolayısıyla bir yandan isim ve sıfat gibi kullanılırken bir yandan da taşıdıkları zaman ve hareket ifadesi ile çekimli fiil olarak kullanılan ⁴⁵ hattâ yer yer tıpkı bir yapım eki gibi kalıcı isimler türeten birkaç yönlü görev ayrılıkları süregelmiştir. Söz gelişi *-muş/-miş* eki ile türetilen *yazın-muş yazuk* 'işlenmiş günah; sıfat olarak', *örge-miş + i + n körüp* 'kirlenmiş olduğunu görüp; isim gibi', *bo yir emgeklig yir ermiş* 'bu dünya eziyetli yer imiş; çekimli fiil, *ög-miş* 'metih : kalıcı isim, ⁴⁶ örneklerinde görüldüğü gibi. Bu kullanılış ve görev çeşitlenmelerine rağmen, söz konusu ekler, artık kendilerini oluşturan yapı unsurlarının neler olduğunu ayırt ettiremeyecek birer kaynaşmaya uğrayarak, daha bu dönemde Türkçenin son şeklini bulmuş çekimli fiil kuran belirgin kip ekleri durumuna gelmişlerdir.

⁴² Zarf - fiil eklerinden oluşmuş edatların Türkçedeki genel durumu, tarihi devirlerdeki ve yaşayan lehçelerdeki örnekleri için bk. Z. Korkmaz, göst. e., s. 63-66, 48.

⁴³ Bk. Gabain A. von, göst. e., s. 135-140, §§. 272-292.

⁴⁴ Bk. Gabain A. von, göst. e., s. 140-141, §§. 294-299.

⁴⁵ sıfat - fiillerin Eski Türkçedeki zaman ve hareket ifadeleri ile kullanılışları için bk. Eraslan, Kemal, *Eski Türkçe'de İsim Fiiller*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul 1980, s. 6-11, 16-18.

⁴⁶ Bk. Gabain, A. Von, *Altürkische Grammatik*, s. 73, 114, §§. 122, 219.

Ancak, Türkçenin çekimli fiil türeten bazı ekleri vardır ki, bunlar Eski Türkçeden sonraki devirlerde de devam edegelen birtakım yeni değişme ve gelişmelerle şekillenerek bugüne ulaşabilmiştir. Aslında bir $+sa-/+se-$ istek ekine dayanan $-sar/-ser$ şart kipi eki ile bu ekin farklı yöndeki değişme ve gelişmelerinden oluşmuş bulunan $-tsar/-iser$ gelecek zaman ve $-sa/-se-$ dilek - şart kipi ekleri, Türk dilinin yazılı devirlerindeki farklı gelişme merhalelerini aksettiren bu nitelikteki eklerin tipik örnekleridir. Şimdi konuyu biraz daha açarak değerlendirmeye çalışalım :

Türkçede şart, istek ve gelecek zaman kipleri kuran eklerin yapısı, yukarıda belirtildiği üzere, aslında $+sa-/+se-$ ekindeki şekil ve görev dallanmasına dayanmaktadır. G. J., Ramstedt, Türkçedeki $+sa-/+se-$ ekinin hem isim soylu hem de fiil soylu kelimelerden istek gösteren fiiller türettiğini, şart kipi kuruluşunun Türkçe ile Moğol, Mançu ve Tunguzca gibi Altay dillerindeki paralel gelişmesini göz önünde tutarak, Türkçedeki $-sar/-ser$ ekinin, 'istek, niyet' gösteren bir $+sa-/+se-$ fiil türetme eki ile, $-r$ geniş zaman partisipinin kaynaşmasından oluştuğu görüşünü ileri sürmüştür⁴⁷.

a) Gerçekten de $-sar/-ser$ eki, Eski Türkçenin Köktürk ve Uygur kollarında bir şart eki niteliğindedir. Hattâ çekimde, *Ötüken yış olursar beñgü il tuta olurtaçisen* örneğinde görüldüğü üzere, şahıs eki almadığı ve şahıs eki asıl cümledeki fiili üzerinde olduğu için, bu ek, fiilin şartını bildiren bir zarf - fiil görevindedir⁴⁸. Ancak, Eski Türkçede, bu eke temel oluşturan $+sa-/+se-$ eki ile kurulmuş fiillere rastlanamıyor. Tek tük *kek + sek* ($<kek + se-k$) 'kindar, kinli' örneğindeki gibi 'arzu' ve 'istek' ismi türeten bir $+sak/+sek$ eki yer alıyor. Burada açıklanması gereken husus, $+sa-/+se-$ istek ekinin nasıl olup da hem isimlere hem de fiillere gelebildiği hususudur. Biz bu sorunun cevabını yalnız Kaşgarlı Mahmud'un *Divanu Lûgat-it-Türk*'ündeki açıklamalarda bulabiliyoruz. Bu açıklamalara göre, birinci merhale $+sa-/+se-$ 'nin isimlerden istek fiilleri türetmesidir. *et + se -* 'canı et istemek', *suvsa -* 'susamak'⁴⁹ gibi. İkinci merhale, ekin fiillere gelişidir. *öp-se-* 'öpmek istemek', *aç-sa-* 'açmak istemek' gibi. Fakat ekin fiillere de gelebilmesi ancak bir ara merhaleden geçmesiyle mümkün olabilmiştir. Bu ara merhale *bar-ıg-+sa-* 'varmak istemek', *al-ıg + sa -* 'almak istemek'⁵⁰ örneklerinde yer alan, fiillerin isimleştirilme merhalesidir. Bu türlü örneklerdeki $-ğ/-g$ ünsüzlerinin yavaş yavaş eriyip kaybolması, $+sa-/+se-$ ekinin

⁴⁷ Bk. "Zum Türkischen Konditional", FUF XXIX/3, s. 120-126; Korkmaz, Zeynep. " $-sa/-se$ dilek - şart kipi eklerinde bir yapı birliği var mıdır?", *Studia Turcologica Memoriae Alexi Bombaci Dicata*, Istituto Universitario Orientale Seminario di Studi Asiatici yay. Napoli 1982, s. 309-310.

⁴⁸ Tekin, Talât, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington, 1968, s. 185; *The Gerund in -sar/-ser*.

⁴⁹ Atalay, Besim Div. Trc. C. 1, s. 275-280.

⁵⁰ Div. Trc. C. I, s. 275-280.

doğrudan doğruya fiillere de gelebilmesini sağlamıştır. Böylece, *kel-se* gibi bir fiil şeklinin *-o* geniş zaman partisipi ile genişletilmesi *kel-ser* 'gelmek istersen, gelirsen' şeklinde istekten şarta doğru yönelen bir gelişme ile şart kipi ekini oluşturmuştur. Kaşgarlı'da *barıgsa -*, *keligse -* gibi ara merhale oluşturan örneklere rastlandığı halde, Köktürk ve Uygur metinlerinde bu türlü örneklerin yer almamış olması, her halde bu devirde de var olan ağız ve lehçe ayrılıkları dolayısıyla, köktürk ve Uygur yazı dillerini oluşturan ağızlarda *-ğ/-g* erimesinin hiç olmazsa söz konusu türetmeler açısından çoktan gerçekleşmiş olduğu sonucuna varılabilir. Demek oluyor ki, Eski Türkçedeki *-sar/-ser* şart ekinin teşekkülü bakımından, bu eki geliştiren bütün değişme ve şekillenmeler Eski Türkçenin gerisindeki dönemde kalmış bulunuyor.

-sar/-ser ekinin Köktürk ve Uygur devrinden sonraki gelişmesi ya yine aynı ses yapısı içinde veya sondaki *-r* sesini düşürerek *-sa/-se* biçiminde devam şeklidir. *-sar/-ser* ekinin *Codex Cumanicus*'ta ve *Rabguzi*'nin *Kıssa-sü'l-enbiyâ*'sında arkaik bir şekil olarak devam eden *sağınsarmen*, *tutsar bolsañ* gibi bir iki örneği istisna edilirse⁵¹, artık bu ek *Kutadgu Bilig*'den başlayarak *-sa/-se* şekline dönüşmüş⁵² ve Orta Türkçenin bütün metinlerinde yaygınlaşarak bugüne kadar devam edegelmiştir.

b) Öte yandan fiilden fiil türeten bu *-sa/-se-* eki, bir *-k/-k* sıfat-fiil eki ile genişletilerek istek kipleri de türetmeğe başlamıştır. Kaşgarlı Mahmud'un verdiği *ol ewge barıgsak* 'o adam eve gitmek istiyor'; *ol munda turıgsak* 'o burada kalmak dileğindedir'; *ol berü keligsek erdi* 'o heri gelmek istiyordu'⁵³ örneklerinden kolayca anlaşılacağı üzere, istek kipi de şart kipi gibi bir ara merhaleden geçerek şarttan ayrı istikamette oluşmuş bulunmaktadır⁵⁴. Bugün bütün yazı dillerinde ve lehçelerde yaygınlaşmış bulunan *-sa/-se-* istek kipi eki, Özb. *tezrek yüriseniz* 'çabucak yürüseniz'⁵⁵; Abak. *min bu toğıtıamox tös salcañ polzam* 'keşke bu işi sonuna getirebilsem'; Alt. *bugün kelbeze kaçan da kelbes* 'bugün gelmezde bir daha hiç gelmez'⁵⁶ şeklindeki sıradan örnekler dışında, çeşitli anlam incelikleri taşıyan kuvvetlendirilmiş veya ihtimale yönelmiş kullanılışlara da sahiptir: Özb. *barsakçı* 'var-sak ya'; *tezrek yürüseñizçi* 'çabucak yürüseniz ya'; *erten kelze kelerbis* 'belki yarın geliriz'⁵⁷, Türkiye Türkçesi *baksanız a!*, *o da ağzını tutsa ya!*⁵⁸ vb.

⁵¹ *Codex Cumanicus* (faksimile) s. 149-1; *Rabguzi*, 512-14; Brockelmann, Carl, *Osttürkische Grammatik des Islamischen Litteratursprachen Mittelalters*, Leiden, 1954, s. 240, §. 185.

⁵² Bk. Ercilasun, Ahmet, *Kutadgu bilig Grameri: Fiil*, Ankara 1984, s. 135-140.

⁵³ Div. Trc. c. II, (Ankara 1940, 3. baskı 1992), s. 55.

⁵⁴ Bk. Korkmaz, Zeynep, "*-sa/-se* dilek - şart kipi eklerinde bir yapı birliği var mıdır?", s. 310-315.

⁵⁵ Gabain, A-Von, *Özbekische Grammatik*, s. 111, §. 303, *Fundamenta I*, s. 619, §. 3244.

⁵⁶ *Fundamenta I*, s. 591.

⁵⁷ *Fundamenta I*, s. 591.

⁵⁸ Banguoğlu, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, İstanbul 1974, §. 467-469, s. 394.

Görülüyor ki, *-sar/-ser* ekinin *-r* düşmesinden sonraki merhalesinde, *-sa/-se* şart eki ile istek eki şeklen birleşmiş ve yalnız çekimde şahıs ekleri bakımından birbirinden ayrılmıştır. Metinlerdeki verilere göre, istek kipinin teşekkülü XI. yüzyıldan sonradır. Fakat Eski Türkçede pek seyrek de olsa *keksek* türünden istek isimlerinin yer almış olması ve *+sa-/+se-*'nin de asıl istek görevinde fiiller türetmiş olması dolayısıyla, istek kipi ekindeki gelişmelerin kısmen ve belki de yazılı metinlere intikal etmeden ağızlar halinde, daha Eski Türkçeden önceki dönemde başlamış olabileceği ihtimalini hatıra getirmektedir. Bu durum ister istemez tarihî gelişme şartları bakımından istek kipine şarttan daha ileride yer alan bir öncelik kazandırılmasını gerekli kılıyor.

c) Çekimli fiiller bakımından *-sa-/-se-* istek ekindeki üçüncü tip bir gelişme *-ısar/-iser* gelecek zaman ekinin teşekkülüdür. İlk defa eski Anadolu Türkçesinde ortaya çıkan bu ek, bu dönem Türkçesinin karakteristik bir özelliğini oluşturmaktadır: *eger bu işi bilmek dileyeler ben gizlenserdüm* 'eğer bu işi öğrenmek isteseler gizlenecektim'; *gözümüz göre helâk olırsaruz* 'göz göre göre helâk olacağız'; *halümüz nolısar* 'halimiz ne olacak'⁵⁹ vb. Ekin yapısı için her ne kadar başlangıçta birbirinden farklı görüşler ortaya atılmış ise de⁶⁰, nihayet ekin yine Kaşgarlı'daki açıklamalara dayanılarak *-ıg+sa-r/-ıg+ser > -ısar/-iser* şeklinde fiilden isim türeten bir *-°ğ/-°g* ekinin *+sa-/+se-* istek ve *-r* geniş zaman isim-fiil ekleri ile birleşip kaynaşmasından oluşmuştur.

Gerçi, ilk defa Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde yer alan bu ek, XI. yüzyıldan sonraki gelişmelerle istekten gelecek zamana yönelmiş bir özellik kazanmış görünüyor. Fakat, Oğuz-Türkmen lehçelerinin ancak XIII. yüzyıldan başlayarak bir yazı dili halinde ortaya çıktığı, ondan önceki devirlerde, yazı dili dışında ağız ve lehçeler halinde devam ettiği göz önünde bulundurulursa, bu *-ısar/-iser* ekinin muhtemelen yazılı metinlerde yer almadan önceki devirlerde de var olduğu düşünülebilir.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere, Altay dil ailesinin ortak bir eki durumunda olan *+sa-/+se-* istek ekinin, Türk dili içindeki birbirinden farklı birleşme ve kaynaşmalara dayanan gelişmeleri; şart, istek ve gelecek zaman kiplerini kuran çekimli fiil eklerini doğurmuş bulunmaktadır. Bu yöndeki şekil ve görev dallanmalarının bir kısmı Eski Türkçeden sonraki döneme bir kısmı da Eski Türkçenin gerisinde kalan dönemlere aittir. Eski Türkçeden günümüze uzanan değişmelere bağlı şekillenmeler 1200 yıllık bir devri doldurduğuna göre, ekin Eski Türkçenin gerisinde kalan dönemler

⁵⁹ Korkmaz, Zeynep, *Mustafa Şeyhoğlu, Marzuban-nâme Tercümesi*, Ankara 1977, s. 149/2.

⁶⁰ Bk. Tekin Talât, "-ısar ekinin türeyişi" *Türk Dili* C. III/32 (Mayıs 1954, s. 453-455; "-ısar eki hakkında", *Türk Dili*, C. IV/38, (Ankara 1955) s. 89-96.

içindeki şekillenme ve gelişmeleri de her halde yine çok uzun bir devreyi içine almış olmalıdır.

Ayrıca, *-sar/-ser*, *-sa/-se* şart, *-sak/-sek*, *-sa/-se* istek ve *-ısar/-iser* gelecek zaman eklerinin bir yandan Eski Türkçenin gerisinde kalan bir yandan da Eski Türkçeden günümüze kadar uzanan gelişme süreçlerindeki genişlik göz önünde bulundurulunca, Eski Türkçede artık gelişmelerini tamamlayarak belirgin çekimli fiil haline gelmiş bulunan *-tı/-ti*, *-mış/-miş*, *-r-*, *ar/-er*, *-ğıl/-gil* vb. eklerin, ilgili yerlerde belirttiğimiz çeşitli görev merhalelerinden geçerek daha Eski Türkçe döneminde bile Türkçenin istikrarlı birer kip ekleri durumuna geçebilmeleri için ne kadar uzun bir değişme ve gelişme devresini aşmış olduklarını tahmin etmek güç olmayacaktır. Aynı durum *-taçı/-teçi*, *-ası/-esi* ve *-acak--ecek* gelecek zaman ekleri ile, *-ğınça/-ginçe* > *-ınca/-ince*, *-matı/-meti*, *-madın/-medin*, *-madan/-meden* vb. zarf-fiil eklerinin gelişmelerindeki zaman süreci için de söz konusudur.

Yukarıdan beri verilen bilgileri ve yapılan değerlendirmeleri şöyle bir sonuca bağlayabiliriz :

Eski Türkçenin yaşı konusunda tarihî devirlerdeki değişme ve gelişmelere dayanan isabetli tahminlerin yapılabilmesi, dilin ses ve şekil bilgileri içinde yer alan çeşitli unsurlarının bu açıdan teker teker incelenmesinden elde edilecek sonuçların, bu konu ile ilgili daha başka yönlerdeki araştırma sonuçlarından elde edilecek verilerle de karşılaştırılmasına bağlıdır. Ancak, biz bir ön çalışma niteliğinde olmak üzere, örneklerini verdiğimiz bir kısım eklerle dayanarak bu konuda şöyle bir tahmin yürütmek istiyoruz :

Dilimizin tarihî devirlerdeki değişme ve gelişme şartları tekdüze olmamış; çok çeşitli sebeplere bağlı olarak farklı şekillerde yol almıştır. Uzun bir süre ağız ve lehçe özellikleri halinde devam edip de bunların yazı diline intikal ederek bağımsız birer yazı dillerini oluşturmalarındaki süreçler bile birbirinden farklı ve oldukça uzundur. Konuya ekler açısından bakıldığında, bir ekin bir lehçeden diğer bir lehçeye geçişinde veya tarihî gelişmesini tamamlamasında, şekil yapısı bakımından olduğu kadar görev ve kullanılışları bakımından da nice değişmeler geçirdiği örneklerle sabittir. Söz gelişi, *-ıg + sa-r / -ig + se-r* şeklindeki istek gösteren bir birleşik ekin, bu durumdaki yapısını oluşturmak için geçirdiği süre bir yana, zamanla bu ilk yapısındaki bağlantıları eritip kaybederek *-ıgsar/-igser* > *-sar/-ser* > *-sa/-se* şeklindeki birer şart, *-ıgsak/-igsek* > *-sak/-sek* > *-sa/-se* şeklindeki istek ve *-ıgsar / igser* > *-ısar/-iser* şeklinde birer gelecek zaman ekine veya *-ğ + ı + n + ça / -g + i + n + çe* '... masına kadar, -incaya kadar' > *-ğınça/-ginçe* > *-ınca / -ince* şeklindeki *-ğ/-g* fiilden isim türetme ve işletme ekleri kaynaşmasından oluşmuş bir ekin lehçeden lehçeye, yazı dilinden yazı diline, birbirinden

farklı görevler yüklenmiş bir zarf - fiil eki haline dönüşmesi bu türlü değişme ve gelişmelerin tipik örnekleridir ve uzun bir sürecin sonuçlarıdır ⁶¹.

Yukarıda Eski Türkçenin ek yapısındaki özellik ve ayrılıkları belirtilirken işaret ettiğimiz üzere, aynı durum Eski Türkçenin gerisinde kalan devirler için de söz konusudur. A. von Gabain, Eski Türkçede beş ayrı lehçenin izlerinin bulunduğunu tespit etmiştir. Kaşgarlı Mahmud ise *Divanü Lûgat-it-Türk*'ünde, oğünkü ortak yazı dilinden ayrılan birçok ağız özelliklerine yer vermiştir. Yaptığı açıklamalar ve sıraladığı örnekler, Türk dilinin o devirdeki lehçe ve ağızlar yapısının çeşitliliğini ortaya koyabilmektedir. Bu durum Eski Türkçeden sonra olduğu gibi, Eski Türkçeden önceki devirlerde de farklı lehçelere temel teşkil eden birçok ağız ayrılıklarının bulunduğu ve zamanla bunlardan bir kısmının körlenerek bir kısmının da yoğunlaşarak Eski Türkçe dediğimiz ortak bir yazı dilini oluşturabilmesi için ne kadar uzun bir zamanın geçmiş olabileceğinin işaretidir. Ağız ve lehçeler halindeki konuşma dili özelliklerinden bir kısmının Eski Türkçede keskinleşerek Türk yazı dilinin bugüne kadar gelebilmiş temel unsurlarını oluşturabilmesi, elbette Türkçenin çok uzun bir oluşma, değişme, gelişme ve durulma safhalarından geçmiş olmasının sonucudur. Türkçenin ekler bakımından Eski Türkçede ulaşılmış olduğu çeşitlilik ve gelişmişlik merhalesi ile Eski Türkçeden bugüne uzanan değişme ve gelişme merhalelerini göz önünde bulundurunca, eldeki verilere göre, biz bu sürenin 2500-3000 yıl daha gerilere götürülebileceği görüşündeyiz.

⁶¹ Tekin, Talât, "–ısar ekinin türeyişi", *Türk Dili*, c. III/32 (Mayıs 1954), s. 453-455.

TDAY-Belleten 1989, TDK Yay.:553, Ankara 1994